

mire született a válasz, de a Teleki-levelezés további kutatása és bővítése talán ilyenfajta válaszokat is adhat, ahogyan a jelenlegi kötetben is találunk rá példát (45–46., 48–49., 51. sz.).

Megesik, hogy egy iraton belül többfajta kézírása, olykor az ügyintézés is szerepel, mint amilyen a 47. vagy a 75. számú (utóbbihoz tartozik a 77. is), amelyben Bornemisza Anna parancsára járnak el, és erről nyugtát is kiállítanak. A közzétett anyag kétségkívül nagyrészt gazdasági jellegű (pl. 30., 33–36., 57., 61., 84. sz.), s jól követhető az elvégzendő munkákra adott utasítások alapján az évszakok váltakozása (pl. a szántás, aratás, szüretre való készülődés). Ízelítőt kapunk ugyanakkor a mindennapok eseményeiről vagy azok elengedhetetlen kellékeiről, például okáért a 26. levélben, amelyben az alvinci udvarbíró a vadászathoz használt sólymok küldéséről értesíti Udvarhelyi Györgyöt, de ugyancsak ebből értesülünk, hogy az alvinci prédikátor Várallyai Mihályt „az ecclesia el akarná bocsátani”. Nem ritka a dorgáló hangú levél sem, mint a 48. számú, melyet így fejez be a prefektus: „Bezzeg haszontalan veszi az a kegyelmed dicsíretes kertésze is a nagy fizetést, nem önagyságoknak, hanem csak magának tartotta

még eddig azt kegyelmed, retke, salátája meg egyéb kerti újsága nincsen-e, hogy küldjön önagyságoknak? Ezt kegyelmed el ne múlassa szokása szerént. Isten kegyelmeddel!”

Az igen energikus és tettekesz prefektus 1667 januárjában rövid betegeskedés után távozott az élők sorából. Egyik utolsó levelében, 1666. december 6-án (190. sz.) még a következő év január 5-én, Marosvásárhelyen kezdődő országgyűlés előkészületeivel foglalatzkodott, azonban 1667. január 18-án meghalt. Pestisjárvány áldozata lett, amellyel nagy valószínűség szerint az országgyűlés idején fertőződött meg, s bizonyára ezért is temették el a „marosvásárhelyi templumban die 20. Januarii reggel” (136. o., 14. jegyz.).

Ismertetőnk befejezéseként említésre méltó, hogy a kötet végén a szerkesztők külön fejezeteket szenteltek a forrásokban szereplő mértékek és pénzek magyarázatának, az idegen és kevésbé ismert kifejezések magyarázatának, továbbá a hely- és személynévmutatóknak, utóbbi esetében igen hasznos archontológiai adatokkal szolgálva egy-egy adott személyről.

Gálfi Emőke

Bethlen Miklós (h)arcai

*Reformer vagy lázadó? Bethlen Miklós és kora. Szerk. Horn Ildikó–Laczházi Gyula.
L'Harmattan Kiadó. Bp. 2020. 408 old.*

A kerek évfordulók szerencsés módon ösztönzik a kutatókat egy-egy történelmi esemény minél pontosabb feltárására vagy egy meghatározó történelmi figura életútjának vizsgálatára. Nem meglepő, hogy a jeles erdélyi államférfi, Bethlen Miklós halálának 300. évfordulója alkalmából 2016-ban irodalom- és történettudósok egyaránt számos emlékkonferenciát szerveztek, és ezek nyomán több tanulmánykötet látott napvilágot. Ezek egyike a Horn Ildikó és Laczházi Gyula által szerkesztett munka, amely

a Bethlen-emlékév kapcsán *Hírnév és emlékezet* címmel az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megrendezett tudományos konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatán alapul. A kötet több tudományág, így a történelem- és irodalomtudomány, a mentalitás- és művelődéstörténet vagy a filozófia jeles kutatóinak és a pályájuk elején járó fiatal szakembereknek a tanulmányait adja közre összesen négy nagyobb egységbe rendezve, – magától értetődően – interdiszciplináris megközelítésben.

Szalai Ágnes (1992), doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem; tudományos segédmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, szalai.agnes92@gmail.com

Az első nagy blokk *Bethlen Miklós és az erdélyi politika* címet viseli, s tanulmányainak sorát a Jankovics József–Szörényi László szerzőpáros kezdi. Nagy ívű munkájukban Bethlen Miklós politikai életútjának meghatározó állomásait mutatják be az általa írt, különböző műfajú szövegek elemzésén és azok „párhuzamos olvasásán” keresztül megvilágítva fiatalkorától egészen a bebörtönzéséig terjedően a kancellár politikai állásfoglalásában bekövetkezett változásokat. A cikk további jelentősége abban áll, hogy a szerzők igazolják, hogy a *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus* című alkotás Bethlen Miklós műve, amelynek eredeti latin nyelvű közlése mellett magyar nyelvű fordítását is közreadják. Gebei Sándor cikkében Bethlen *Columba Noe* című művének egyes pontjait vizsgálva arra a kérdésre keresi a választ, hogy a röpiratban megfogalmazottak valóban biztosíthatók-e Bethlen Miklós 18. század eleji politikai törekvéseit, vagyis garantálhatták-e az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának megőrzését. A szerző érvelése alapján Bethlen mindezzel összefüggésben kifejtett álláspontját politikai illúzióként értékeli. G. Etényi Nóra kedvelt kutatási témájába illeszkedő írásában Bethlen Miklós alakját vizsgálja, a korabeli nyomtatott sajtót segítségül hívva. Megállapítja, hogy Bethlen számára a politikai nyilvánosság elérését nagymértékben segítették brandenburgi, illetve porosz diplomáciai kapcsolatai. Közülük részletekbe menően elemzi C. F. Bartholdi Rákóczi Ferenchez, a korabeli Erdélyi Fejedelemséghez és Bethlen Miklóshoz kapcsolódó jelentéseit. Kitér Bethlen Miklós „politikai tájékozottságának” vizsgálatára, s tanulmányának zárásaként Bethlen fiktív kivégzésének ábrázolását értelmezi. Szirtes Zsófia J. Rabutin leveleinek elemzésén keresztül nemcsak arról ad átfogó képet, hogy mi állt az erdélyi katonai főhadparancsnok és a Bethlen Miklós közötti súlyos konfliktus hátterében, hanem ezen keresztül árnyalja a Bethlen bukásához vezető okokat, egyszerűsített áttekintést nyújt Erdély kül- és belpolitikai, valamint katonai helyzetéről a karlócai békét követő zavaros időszakban. Emellett, kiemelve Rabutin jelentéseiből a Bethlen Miklóra vonatkozó információkat, megrajzolja a kancellárnak az erdélyi politikai elitben elfoglalt helyét, konfliktusait, a

nagypolitikában való felekezeti-politikai küzdelmet, „rendi ellenzéki” magatartását és elfogatásának mozgatórugóit. Balogh Zsuzsanna cikkében Bethlen Miklós szerepét vizsgálja az Apafi-korszak kiemelkedő, ám tragikus sorsú politikusa, Bánffy Dénes elleni 1674. évi szervezkedésben és kivégeztetésében. Közelebről nézve a szerző azt elemzi, hogy Bethlen élettörténetében miként jeleníti meg Bánffy Dénes „tragédiáját”, és idővel hogyan változik meg a kapcsolódó eseményekhez a kancellár viszonya. E tekintetben megállapítja, hogy a több mint harminc év távlatából készült Önéletírásban Bethlen saját maga szerepét kevésbé jelentősnek ábrázolta a Bánffy elleni események leírásakor, s leszögezi, hogy az eseménysor megjelenítése pusztán a bethleni „mártírszerep” bemutatásának eszközévé vált. Mihalik Béla Vilmos szentszéki iratanyag feldolgozásával járja körül az erdélyi katolicizmus helyzetét a karlócai békét követő években. Bevezetesként röviden felvázolja az erdélyi katolikus egyház helyzetét a 17. század utolsó éveiben, majd kitér az országgyűléseken megjelenő felekezeti ellentétek bemutatására. Megállapítja, hogy mindezek feloldása érdekében a katolikusok Baranyai Gergely vezetésével követséget küldtek a bécsi udvarba. A szerző S. A. Tanara nuncius Baranyai-féle küldöttséggel való tárgyalásai, valamint jelentései révén behatóan ismerteti a konkrét erdélyi követeléseket és a Szentszék állásfoglalását. Végezetül bemutatja a katolikus expanzió korlátait az 1690-es évek Erdélyében, mindebben – mások mellett – Bethlen Miklós szerepét is megvilágítja. T. Orgona Angelika a „tanácsi rend” reprezentációjáról értekezik tanulmányában. Az erdélyi fejedelmi tanács kialakulásától felvéve a fonalat, bevezetesként kitér a tanácsúri méltóság „elemeinek” ismertetésére, majd példákön keresztül vállalkozik a tanácsstagok és a testület reprezentációjának bemutatására. A szerző elemzi, hogy a tanács(tagok) miként voltak részesei és egyúttal saját tekintélyük reprezentálói a fejedelmi és állami ünnepeknek, így például a fejedelmi lakomáknak, a gyászszertartásoknak vagy a külföldi követek fogadásának. Bemutatja továbbá a tanács mint testület országgyűléseken betöltött reprezentatív szerepét, a reprezentáció színtereit, úgymint a tanácsülések és

országgyűlések helyszíneit, valamint a tanácsstagok és a mozgó fejedelmi udvartartás kapcsolatát.

A második egység – *Énformálás és sorsértelmezés az Önéletírásban* – első tanulmányát a kötet egyik szerkesztője, Laczházi Gyula jegyzi. Cikkében filozófiai és antropológiai szempontból elemzi Bethlen Önéletírását. Kifejti, hogy benne az önéletíró saját értékrendjét és eszmerendszerét is felvázolja, valamint hogy mindennek értelmében Bethlen saját sorsértelmezéséhez is alapul szolgál. Összességében a pufendorfi természetjogban megfogalmazottakkal összevetve, párhuzamba állítva járja körül – egyebek mellett – Bethlen becsület-, szenvedély-, szégyenértelmezéseit. Kutatása alapján arra a konklúzióra jut, hogy míg Bethlen saját magát valódi becsületre törekvő, lelkiismeretes, a közjóért cselekvő politikusként ábrázolja, addig politikustársait a szenvedélyek és az érdekek által meghatározott egyénként látja. Orlovsky Géza *Szerzői és befogadói eljárások Bethlen Miklós Önéletírásában* című cikkét bethleni recepciótörténeti áttekintéssel indítja, majd felvázolja az Önéletírás „szerkezeti egységeit”. Ezentúl rávilágít arra, hogy milyen stíluskülönbségek mutathatók ki az Önéletírás egyes részei között, s narratív, valamint időrendi szempontból is részletekbe menően elemzi a fejezeteket, szövegrészeket. Felhívja továbbá a figyelmet Bethlen saját műveire történő utalásainak jelentőségére. Befejezésül utal a „műfaji igazodási pontok” azonosíthatóságára és annak nehézségeire. S. Sárdi Margit tanulmányát azzal az alapvetéssel indítja, hogy az önéletírás a történeti igazság leképeződése, leszögezve, hogy a korpuszt a pillanatnyi énkép és az önértékelés is alakítja. A szerző megállapítja, hogy Bethlen Miklós esetében az Önéletírás megírásának motivációja az önvédelem volt. Ennek alapján érthető, hogy önmagát a kor legkiválóbb államférfijaként jeleníti meg, szemben a korabeli hitvány közeggel. Elemzésében kimutatja, hogy Bethlen lineáris történetmesélése során mindvégig önmagára koncentrál, s rámutat arra, hogy a munka szerkezetileg nem illeszkedik a hazai önéletírói hagyományba, amelynek okát az öngazolásra való törekvésben látja. Mindezek alátámasztására részletes elemzés alá vonja a munkában

feltehető „epizodikus emlékezéseket”, s megállapítja, hogy a gyakorlott elbeszélő az egyes epizódokat is az én előtérbe mozdításának eszközeként használja. Balogh Piroska tanulmányát azzal a kérdésfeltevéssel indítja, hogy lehetséges-e egyáltalán Bethlen Miklós Önéletírását egységes műalkotásként kezelni. A szerző válasza egyértelműen igenlő, s ennek értelmében végzi el a szövegben megjelenő test- és térábrázolások szemiotikai vizsgálatát. Szöveghelyeket idézve világítja meg a tér metaforikus használatát, a bethleni test- és időábrázolás összekapcsolódását. Balogh mindezzel összefüggésben kiemeli a szövegben a térképzetek „személytelenségét”, s mintegy kivételként három helyszínt (saját ház, hajó, fogság) részletekbe menően elemz, amelyek személyes térként is bemutatásra kerülnek az Önéletírásban. Rámutat továbbá, hogy a test és működésének ábrázolása Bethlen saját élettörténetének szimbolikus elbeszélése. T. Orgona Angelika Bethlen Miklós Önéletírását és Kornis Gáspár *Politiját* veti össze tanulmányában. A két munka közötti ellentétek értelmezéséhez vizsgálja a szerzők „írói attitűdje” mögött rejlő különbségeket (eltérő neveltetés és szellemi, kulturális közeg). Feltárja a két korpusz megszületésének hasonló célját, emellett Kornis Gáspár és Bethlen Miklós életpályájának érintkezési pontjai mentén haladva (Zrínyi Miklóshoz, Bánffy Déneshez és Béli Pálhoz kapcsolódó események) szolgáltat adalékokat Kornis Gáspár és családja élettörténetéhez.

A *Szellemi és anyagi kultúra Bethlen Miklós életművében* című fejezet Balázs Mihály tanulmányával indul. A szerző Bethlen közösségi imáját idézve hívja fel a figyelmet az Ábrahám-kultusz metaforikus jelentésére, a zsidó–magyar történelmi párhuzamra. A szimbolikus szöveghely értelmezéséhez Somogyi Ambrus munkásságához nyúl vissza, egyszersmind megállapítja, hogy az unitárius történetíró a bibliai tipológiát újszerűen használja. Mindezt összeveti a bethleni metaforával, s részletes elemzést követően arra a megállapításra jut, hogy Bethlen Miklós forrása e tekintetben Somogyi Ambrus lehetett. Nagy Levente Bethlen Miklós Önéletírását elemzve azt mutatja be, hogy a szerzői szándék szerint a mű egyszerre esztétikai és referenciális szempontból is

olvasható, vagyis tartalma nem csupán fiktív térben értendő és értelmezendő, hanem bizonyos értelemben a szerző valóságának lenyomata is. Mindennek alátámasztásaként Bethlen vallásosságát hozza fel példaként, elemezve az Önéletírás megszületésekor Bethlennek egyik forrásául szolgáló mű, nevezetesen Tofeus Mihály *Szent soltárok resolútiója* című munkáját. Ezt Bethlen Önéletírásával összevetve bizonyítja állítását, bemutatva Bethlen művének puritán, karteziánus és coccejánus elemeit. Simon József filozófiai megközelítésű tanulmányának középpontjában Bethlen Miklós Önéletírásának Előljáró beszédében a *semmi* problémájának értelmezése áll. Az opuszban megjelenő természet- és eszmefilozófiai, valamint metafizikai perspektívák közül elsősorban utóbbi elemzi részletekbe menően. A vizsgálat keretét Bethlen peregrinációjának utrechti és leideni állomásai adják (1662–1663). A szerző arra a kérdésre ad választ, hogy a semmi témájának bethleni megjelenítését miként befolyásolták a németalföldi professzorok, így J. de Raey és P. Gassendi előadásai és munkái. Kiss Farkas Gábor tanulmányában azt járja körül, hogy miként vehetők egybe az Önéletírásban Apáczai iskolai oktatásáról megjelenített emlékek Apáczainak a pedagógiai tevékenységéről tanúszkodó szövegeivel. A szerző feltárja, hogy Bethlen összesen hét hónapig volt az Önéletírásban mintegy „tanárideálként” ábrázolt Apáczai magántanítványa Kolozsváron. Kiss ismerteti, hogy a tanításhoz Apáczai bizonyosan a *Magyar encyclopaedia* alapját képező írásokat is használta, a pontosabb elemzéshez vizsgálat alá vonja a *Philosophia naturalis* című munkát, s leszögezi, hogy Apáczai természetfilozófiját rögzítő tananyagról van szó, amelyet tanára Bethlen kolozsvári tanulása idején is használt. Emellett Bethlen Önéletírásának egyes passzusaira alapozva azt is felfejti, hogy az említett latin természetföldrajzi tankönyv már Apáczai gyulafehérvári éve alatt is tankönyvül szolgálhatott. Szentpéteri Márton, a designkultúra-tudomány felől közelítve a témához, a Bethlen Önéletírásában megjelenő anyagi kultúrával, legfontosabb építkezési vállalkozásaival összefüggésben vizsgálódik. Kifejti, hogy a retrospektív munkában a bethlenszentmiklósi kastély és

építéstörténete is metaforaként jelenik meg. A bibliai Salamon-történetig visszavezetve a metaforát megállapítja, hogy mindez mindennemű *vanitas* jelképe a szövegben. A szerző ezzel összefüggésben kiemeli, hogy a kastély megjelenítése nemcsak építészeti kérdés, hanem térpoétikai olvasata is jelentős: amellet, hogy a hiábavalóság kognitív metaforájává válik, egyszersmind „Salamon templomának parafrázisa”.

A *Bethlen Miklós kapcsolatrendszere és környezete* témára fókuszáló utolsó fejezet első tanulmányában Rűsz-Fogarasi Enikő Bethlen Miklós és Kolozsvár kapcsolatát tárja fel. Az Önéletírásból kiindulva, egyéb források bevonása révén felvázolja a kolozsvári kereskedő, az anyai nagyapa, Várad Miklós tevékenységét, kitérve a kolozsvári református gyülekezet életében betöltött kiemelkedő szerepére. Majd kiemeli, hogy Bethlen Miklós testvérével együtt nagyapjuk gondviselése alatt időzött a leghosszabb ideig a kincses városban, amikor is 1658–1659 között Apáczai keze alatt tanultak. Emellett kitér Bethlennek és egy nemes asszonynak a kolozsvári kalandjára, bemutatja a városi kollégium igazgatásában betöltött kiemelkedő főkuratori szerepét, a Habsburg-befolyás erősödésének időszakában a kolozsvári protestánsok érdekeit védő tevékenységét, valamint utal a Misztótfalusi-féle nyomda Bethlen általi támogatására is. Balogh Judit tanulmányában azt vizsgálja, hogy a hatalmi válságot követően a Bethlenek miként kerültek be a székely elitbe, s részvételükkel hogyan formálódott egy székelyföldi református eliteszoport a 17. század második felében. A szerző elsősorban a székely (fő)tisztségek személyi változásait végigkövetve ismerteti, hogy a nem székely kötődésű vármegyei emberek hogyan „hódították meg” a Székelyföldet a 17. században, egyúttal kitérve mindebben a házasodási és birtokszerzési törekvések jelentőségére is. A témát szűkítve bemutatja a Bethlenek székelyföldi térfoglalásának állomásait, majd részletekbe menően elemzi Bethlen Miklós székely kapcsolati hálóját és annak kulcsbembereit (például Nemes János személyét). Vida Bence cikkében arra hívja fel a figyelmet, hogy Bethlen Miklós életműve nem értelmezhető az információszerzésre vonatkozó igyekezetének, motivációinak feltárása nélkül. Megállapítja, hogy

Bethlennek a korszakban egyedülálló módon 200–300 személyi kapcsolata azonosítható. Cikkében ennek a hálózatnak a fel- és kiépítéséről, valamint jellemzőiről és változásairól értekeznek, a kora újkori kommunikáció nézetrendszerének mint elméleti háttérnek a bemutatása mellett Bethlen esetében az 1685–1704 közötti évekre összpontosítva. Nagy Kornél Bethlen Miklós és az erdélyi örmények viszonyát ismerteti munkájában. Több rész kérdést alaposan tárgyalva, bemutatja Bethlen Miklós és az örmény unitus Oxendio Virziresco püspök között feszülő, a püspök által szorgalmazott örmény vallási unió és az erdélyi rekatolizáció kérdésében gyökerező konfliktus hátterét. A szerző emellett áttekintést ad a tevékenységét a latinizáció híveként kifejtő Oxendio püspök és a régi örmény keleti egyházi hagyományokat megőrizni kívánó erdélyi örmény közösség viszályáról. Alap kutatásainak további eredménye, hogy korrigálja Trócsányi Zsolt korábbi állításait Oxendio püspök erdélyi működésére vonatkozóan. Sánta Ákos cikkében az erdélyi fejedelmek vadászati kultúrájára hívja fel az olvasó figyelmét. Tanulmányában részletekbe menően ismerteti, hogyan vadásztak a 17. századi Erdély

fejedelmei (hajtás, kopózás, vadászhaló használata, agarászat, solymászat). Emellett abból kiindulva, hogy mire vadásztak a fejedelmek és főurak, következtetéseket von le a korabeli erdélyi vadfaunára vonatkozóan. Elemzése során kitér továbbá a fejedelmi és főúri vadászatokon tevékenykedő személyizetre és feladataik ismertetésére, valamint a vadászathoz használt (lő) fegyverek bemutatására is.

Összességében kijelenthető, hogy a tanulmánykötet, véleményem szerint, leginkább annak köszönhetően, hogy a szerzőgárda különböző tudományterületek képviselőiből állt össze, meglehetősen árnyalt képet nyújt a 17. századi Erdélyi Fejedelemség roppant sokoldalú, emblematikus államférfijáról és önéletrajzáról, Bethlen Miklósról és koráról. A szerkesztésében és kulcsínében is igényes, a téma megközelítésének sokoldalúsága és összetettsége ellenére kimondottan olvasmányos kötetet mindezek alapján bátran ajánlom Bethlen Miklós tevékenysége és gazdag életműve, továbbá a kora újkori Erdély iránt érdeklődő olvasóközönség figyelmébe.

Szalai Ágnes

A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyvéről

Várak, erődök, kastélyok az erdélyi régiségben. Szerk. P. Kovács Klára. Egyetemi Műhely Kiadó. Kvár 2020.

(Erdélyi évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve V.) 328 old.

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet 2016-ban indította útjára évkönyvsorozatát, amelynek legfrissebb, 5. kötete 2020-ban jelent meg. A világhírványra való tekintettel az intézetnek minden bizonnyal emlékezetes kiadványa marad. A pandémiából adódó nehézségek azonban nem voltak különösebb hatással sem az évkönyvek megjelenésének folyamatára, sem azok tartalmára. A kötetek a történettudomány egyes ágai szerint oszlanak meg. Ennek megfelelően került most előtérbe a művészettörténet-tudomány egy igen

hálás témával: a profán építészet körébe illeszkedő vár-, kastély- és erődépítéssel. A téma mindig is központi helyet foglalt el Erdély művészettörténet-írásában, ami nem lankadt az elmúlt évtizedekben sem. Nemcsak számos részlettanulmány, hanem meglepően sok szintézis és topográfiai munka született ebben a témában, de amint a jelen kötet is tanúskodik róla, számtalan műemlék vár még részletes feldolgozásra.

Az évkönyv első tanulmánya egy 2020-ban feltárt szenzációs régészeti lelet apropóján íródott.

Lupescu Radu (1972), Phd, egyetemi docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár, radulupescu@yahoo.com